

Тема 16.

Суспільно-політичний лад і
право України під владою
Польщі та Речі Посполитої

ПЛАН

1. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у складі Польщі та Речі Посполитої.
2. Державний та суспільний лад.
3. Судова система.
4. Джерела та галузі права.

Західноукраїнські землі – Галичина, Белзчина та Холмщина увійшли до Польщі у 1340-х рр. за польського короля Казимира III, а остаточно були приєднані в 1387 р. У 1430 р. Польща поширила свою владу і на Західне Поділля з центром у Кам'янці.

Вся територія Польського королівства, поділялася на Велику Польщу, що складалася з п'яти воєводств, розташованих на мазовецьких і пруських землях, і Малу Польщу, до якої належали й приєднані українські етнічні території.

Адміністративно-територіальними одиницями у складі Речі Посполитої були провінції, воєводства, землі та повіти, а також князівства. У складі Речі Посполитої виділялися три провінції: Велика Польща, Мала Польща (територія Королівства Польського) та Литва (на території Великого князівства Литовського). Українські землі, що входили до складу Речі Посполитої, перебували в межах Малопольської провінції й утворювалися 6 воєводств.

Українські землі у складі Польщі (XIV - сер. XVI ст.)

Белзьке
воєводство

Подільське
воєводство

Руське
воєводство

Очолював воєводство воєвода, якого призначав король. Йому належала військова, виконавча та судова влада у воєводстві. А також очолював місцеву адміністрацію – уряд. Заступниками воєводи були каштеляни та старости.

Причини Люблінської унії

- ослаблення Великого князівства Литовського
- загостренням внутрішньополітичних і національно-релігійних суперечок;
- необхідність організації опору агресії хрестоносців – Тевтонському та Лівонському орденам
- політичне зміцнення Московської держави, що намагалася розширити свої володіння за рахунок Литви та Польщі;
- загроза з боку Османської імперії та її васала – Кримського ханства.

Герб Польщі

Герб ВКЛ

1 липня 1569 р. на Люблінському сеймі була затверджена унія, яка юридично оформила об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту

Люблінська унія (1569 р.)

Річ Посполита

Польське
Королівство

Велике князівство
Литовське

Уряд

Уряд

Військо

Військо

Казна

Казна

Закони

Закони

Монарх

Сейм

Сенат

Зовнішня
політика

Гроші

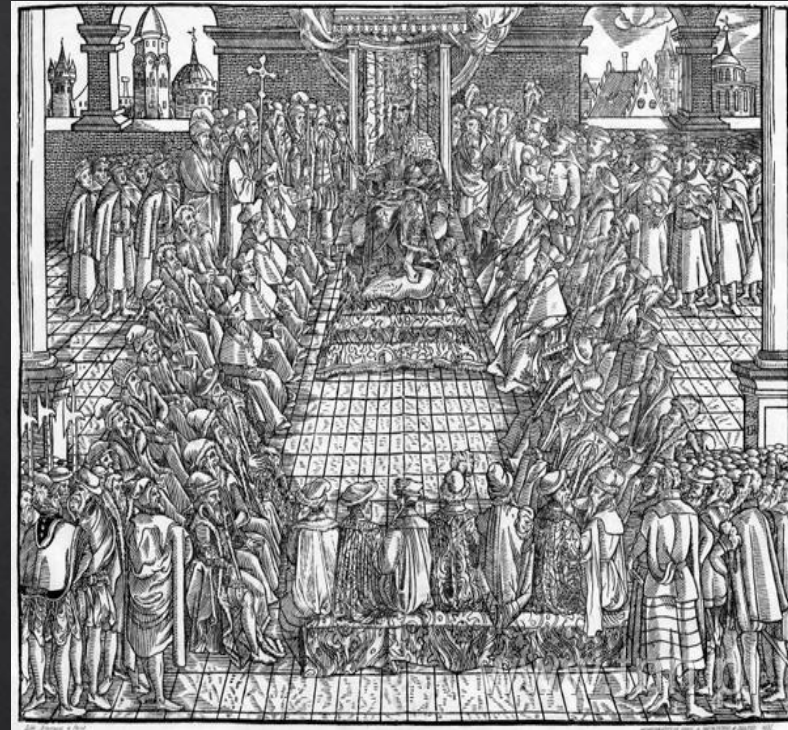
Велике князівство Литовське втратило українські землі – Брацлавщину, Київщину, Волинь, Поділля, Підляшшя, що були інкорпоровані Польщею напередодні укладання Люблінської унії.

Українські землі в складі Польщі були поділені на воєводства

Наслідки Люблінської унії

- сформувала умови для консолідації українського населення, внаслідок чого розпочали формуватися спільні соціально-культурні та морально-етнічні цінності
- залучення українських земель до гуманістичних процесів, які знаменували розквіт Відродження в Європі
- формування зв'язку із західною політичною та правовою культурою
- розпочалися активні міграційні процеси – освоєння Лівобережжя та господарська колонізація Півдня
- налагоджувалася система оборони краю
- українським землям гарантувалася автономія в місцевому самоуправлінні та національно-релігійна толерантність. Однак ці гарантії почали поступово нівелюватися через діяльність польського уряду.
- остаточне закріпачення селян
- полонізація та окатоличення

Укладення Люблінської унії (гравюра XVI століття)

Система централізованих органів державної влади та управління в українських землях.

I етап (друга пол. XIV – перша пол. XV ст.)

Станово-представницька монархія

Король

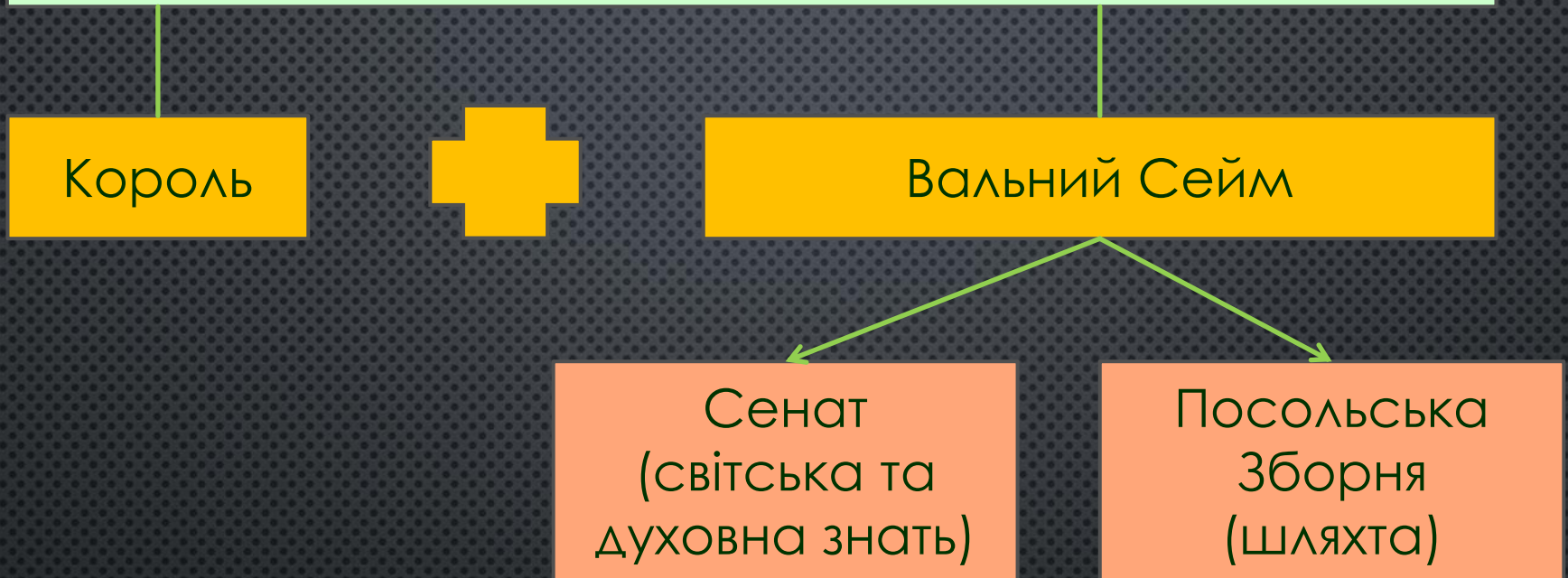
Однопалатний
Сейм

До Сейму входила королівська рада (магнати й католицькі священики), а також представники від шляхти.

У короля концентрувалася законодавча, виконавча, судова, адміністративна та військова влада. Важливими функціями короля були зовнішні зносини, укладення миру й оголошення війни, роздача земель за державну службу.

II етап (друга пол. XV – 1572 р.)

Король став носієм виконавчої, судової та, певною мірою, законодавчої влади. Він входив до складу сенату та був його головою. У разі відсутності короля на засіданні ухвали й рішення сейму визнавалися нечинними

На третьому етапі (1572 – 1791 рр.) – відбулось послаблення королівської влади. Річ Посполита представляла собою парламентську монархію ранньомодерного часу, в якій домінуюче становище займала привілейована верства – шляхта. Державний лад Речі Посполитої визначався взаємодією трьох основних владних складових: монарха, парламенту та місцевих шляхетських зборів.

За «Генріховими артикулами» (1573 р.) король

- ❖ не використовувати титул спадкового короля (останнього можна було обирати лише шляхом вільної елекції);
- ❖ - скликати вальний сейм кожні два роки терміном не більше, ніж на шість тижнів;
- ❖ - скликати шляхетське ополчення та запроваджувати нові податки й мита за згоди вального сейму;
- ❖ - не приймати важливі рішення (особливо ті, що стосувалися війни та миру) без згоди ради сенаторів, яка мала перебувати при королі;
- ❖ - зберігати всі привілеї, засади устрою і права Речі Посполитої.
- ❖ У випадку порушення привілеїв королем чи невиконання ним своїх зобов'язань шляхтич мав право відмовити в послуху королю.

III етап (1572 – 1791 рр.)

Король

Виконавча влада

присягав на вірність обом народам

призначав членів сенату

обов'язково скликав один раз на два роки Вальний сейм

зобов'язувався утримувати кварцяне військо

інші розпорядження міг приймати лише за згодою сейму

Вальний Сейм

Законодавча влада

ухвалював закони

встановлював розміри та нові податки

скликав посполите рушення

проводив нобілітацію

укладав міжнародні договори та союзи

здійснював помилування та амністував засуджених

окреслював напрям зовнішньої політики

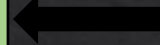
Король

Сенат

**Вальний
сейм**

**Посольська
зборня**

Коронний маршалок

Надвірний маршалок

Коронний канцлер і підканцлер

Коронний підскарбій

Коронний гетьман

Референдарій

**Шляхетські
сеймики**

Сенат скликався королем одночасно з посольською зборнею, але засідання проводились окремо. До компетенції сенату належали: розгляд проектів конституцій (постанов), ухвалених посольською зборнею, обговорення питань зовнішньої політики, участь у розгляді справ у сеймових судах під головуванням короля.

Посольська зборня (ізба) – це нижня палата вального сейму, до якої кожного разу обиралися представники від шляхти всіх воєводств і земель. Вона обговорювала внесені королем проекти сеймових конституцій (постанов), ухвалювала рішення в окремих справах. Кожен депутат мав право законодавчої ініціативи.

Хоча тематика сеймових дебатів пропонувалася королем, а остаточну редакцію ухвалювали на спільному засіданні senatorів і послів, ключову роль у прийнятті сеймових конституцій (постанов) відігравала посольська зборня, якою формувалися сеймові постанови.

Приміщення Сенату в Королівському палаці у Варшаві

Усі питання в Посольській зборні ухвалювались одностайно. Достатньо було одному делегатові проголосувати проти, щоб зірвати ухвалення будь-якого рішення, навіть якщо за нього проголосують усі інші депутати (так зване ліберум вето, лат. *liberum veto*, польс. *nie pozwalam* – «не дозволяю»).

Шляхта часто вдавалася до «ліберум вето» для зриву невігідних ухвал, систематично порушували роботу сейму, посилюючи анархію в країні. Так, протягом 1652 – 1764 рр. з 55 сеймів лише сім були доведені до кінця, а 48 – зірвані.

Після Люблінської унії 1569 р. в сенаті Речі Посполитої засідало 15 єпископів, 35 воєвод, 14 королівських «міністрів», 31 воєводський каштелян, 47 «менших» каштелянів, а всього – 142 особи.

Якщо у 1572 році з 24 сенаторів руського/українського походження лише 1 був католиком, 6 - визнавали православну віру, а 17 – були протестантами, то вже у 1606 р. з 29 українських сенаторів тільки 1 був православним, 7 – протестантами та 21 - католиками.

На Вальний сейм прибували послы від усіх воєводств країни, зокрема, Руське воєводство делегувало на сейм 8 послів, Київське, Волинське та Підляшське – по 6, Белзьке та Чернігівське – 4, Брацлавське і Подільське – по 2 послы.

На загальнодержавному й регіональному рівнях влада не була чітко організована та здійснювалася через систему центральних і земських урядів, що пожиттєво призначав король, виключно з числа шляхти. Ключову роль в управлінні держави відігравали особи, які займали т. зв. міністерські уряди:

- великий, або коронний, маршалок – відав королівським двором;
- надвірний маршалок – заступник коронного;
- коронний канцлер і підканцлер – відповідали за королівську канцелярію;
- коронний підскарбій – відав державною скарбницею;
- коронний гетьман – головнокомандувач збройних сил

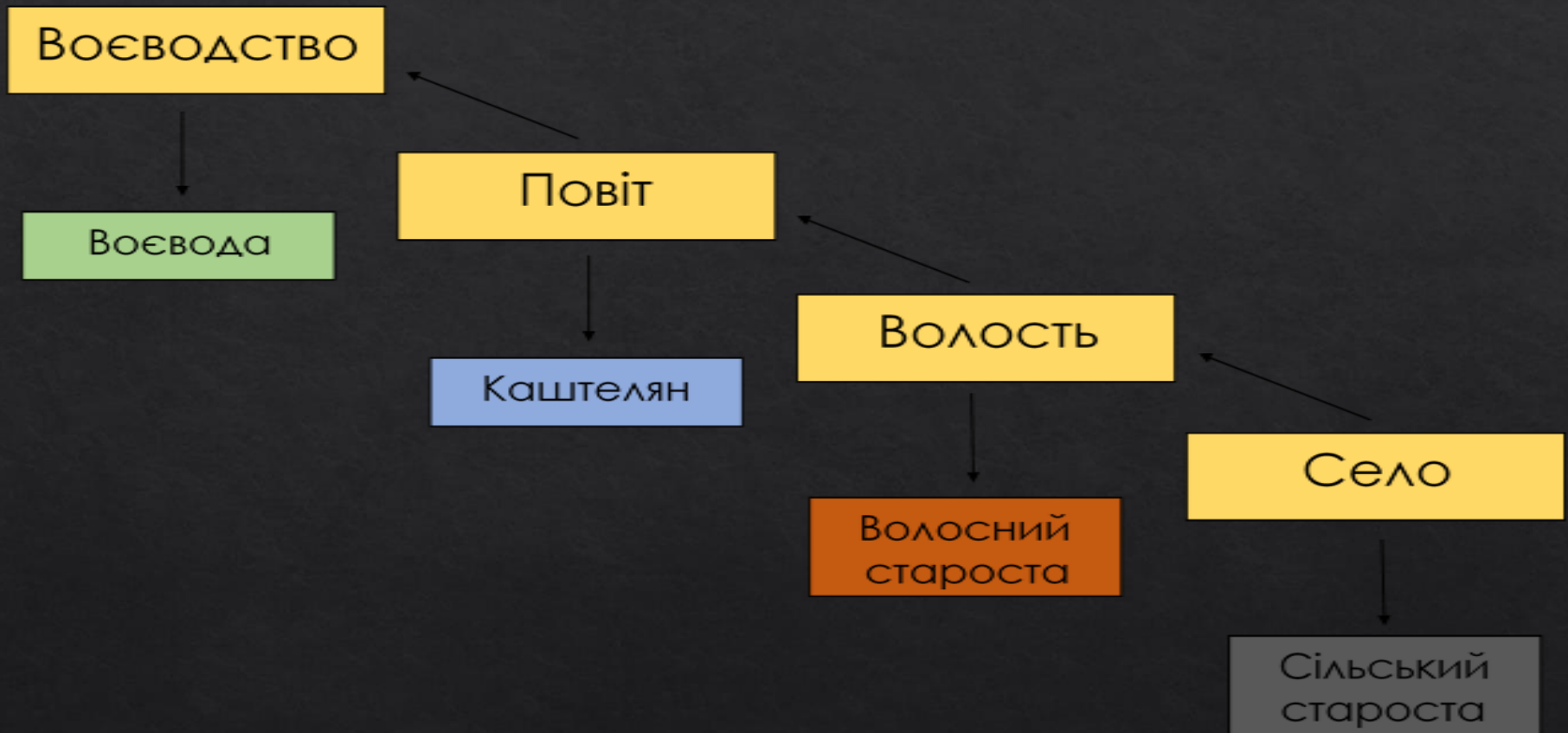

Воєводства поділялися на різну кількість повітів, на чолі з повітовим старостою, тому іноді вони і називалися староства. Руське воєводство поділялося не на повіти, а на землі.

Центральний повіт воєводства очолював каштелян – комендант. Староста (каштелян) наділявся широкими адміністративними та судовими функціями. До повітового уряду входили маршалок, стольник, хорунжий, канцеляристи, підсудки.

Найнижчою ланкою поділу вважалася волость на чолі з волосним старостою та підпорядкованим йому писарем.

Місцеві органи влади

Міста поділялися на:
- фортеці, очолювані каштелянами,
- приватновласницькі,
- державні, керовані міськими радами – ратушами,
- вільні (з магдебурзьким правом), на чолі з магістратом.

Львівська ратуша

Ратуша і магістрат склалися з двох палат: виконавчої – ради та судової – лави. До ради входили райці (радники), яких очолював бурмістр, а лава (скабінат) складалася з 12 лавників (присяжних), очолювані вйтом (суддя). До повноважень місцевої адміністрації входили господарські функції, самооборона, збір податків, здійснення суду як першої інстанції

Суттєву роль у публічному житті Речі Посполитої відігравали земські сеймики – зібрання шляхти окремих воєводств, земель і повітів, котрі склали нижню ланку парламентсько-представницької системи і водночас були органами місцевого самоврядування.

ШЛЯХЕТСЬКИЙ СЕЙМИК

ОРГАН МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Типи сеймиків

Передсеймовий

обирали послів на вальний сейм і ухвалювали для них інструкції

Реляційний

посли з вального сейму звітувались зі своєї діяльності

Каптуровий

скликалися під час безкоролівства

Елекційний

обирали кандидатів на земські уряди

Господарський

займався господарськими проблемами

Генеральний

зібрання шляхти кількох воєводств, земель для вироблення спільної позиції регіону на вальному сеймі

Шляхта

- привілейована верства населення

Магнати

Дрібнопомісна

Середня

Ходачкова
(безземельна)

Селяни

Вільні

чиншові

службові

Напіввільні

колонні люди

ординці

сотні люди

Духовенство

Католики

Греко-
католики

Православні

Міщани

- не були представлені у сеймі
- заборона обіймати державні посади
- не дозволялось здійснювати операції в експортній торгівлі

Купці

Ремісники

Шляхта – провідний суспільний привілейований соціальний стан в українських землях у складі Великого князівства Литовського, Польщі, Речі Посполитої XIV – XVIII ст. Це державні та військові службовці, які за свою службу тримали землю з селянами, мали власні суди, користувалися привілеями, мали сеймове самоврядування, через яке впливали на вибори короля та його рішення.

У другій половині XVIII ст. шляхта в Речі Посполитій становила майже 10 % населення, що було найвищим показником у Європі. При цьому шляхетство передавалося у спадок, право надавати особі шляхетське звання мав лише вальний сейм, шляхта звільнялася від сплати мита, встановлювалися підвищені санкції за вбивство, замах на здоров'я, честь і гідність шляхтича, присягу шляхтича в суді вважали незаперечним доказом.

Після 1596 р. (Берестейської унії) з'явилася чітка конфесійна структурованість духовенства:

Православне;

Греко-католицьке;

католицьке

Вище становище посідала католицька церква, яка володіла декількома сотнями сіл та мала низку привілеїв.

Православна церква втратила своє привілейоване становище та навіть опинилася перед небезпекою повного знищення. Православне духовенство поділялося на *біле* та *чорне*. Воно володіло землями, мало власну юрисдикцію та суди.

Міщани поділялися на:

*-багату верхівку
(патриціат –
купці, лихварі,
урядовці)*

*середній стан
(бюргери –
ремісники,
підприємці)*

*бідноту (плебс –
різноробочі,
наймити).*

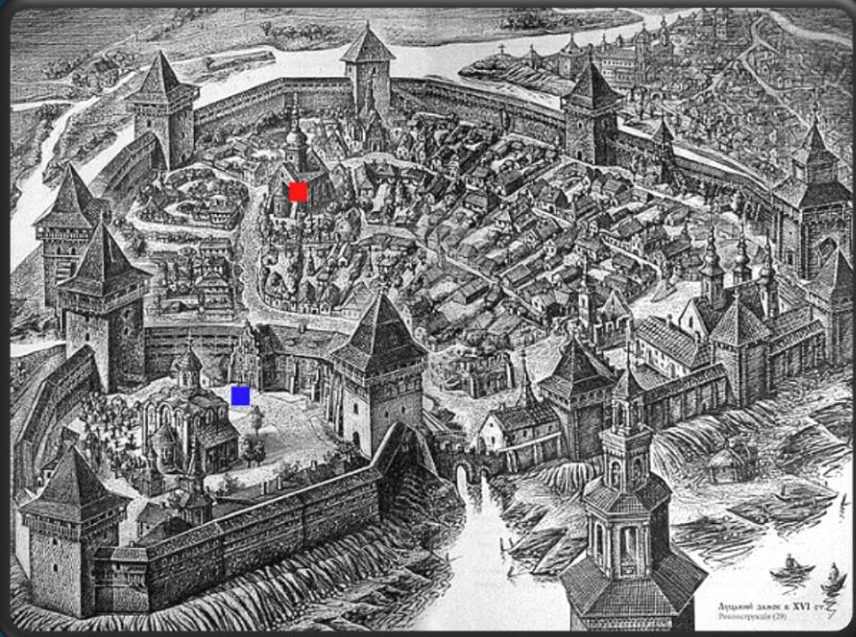
Міщани залежали від держави (короля), приватного власника (магната чи церкви) або користувалися самоврядуванням. Від цього залежали їхні податки, повинності, судова підпорядкованість, землекористування.

В українських містах жили іноземці – євреї, чехи, німці, вірмени, греки, які мали власне самоуправління й суди, а також цехову систему – з відповідними статутами, касами, старшиною і судами.

Головним органом влади визначався магістрат, який складався з ради (розпорядчого органу) та лави (судового органу). До ради населення міста щорічно обиралися від шести до 24-х райців і писар на чолі з бурмистром, до лави (скабінат) – 12 лавників (присяжних) на чолі з вйтом (суддею) Вйт (солтис) вважався найвищим міським урядовцем.

Українські міста з магдебурзьким правом отримували самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги щодо ремесл і торгівлі та звільнялися від феодальних повинностей (окрім гужової). Магдебурзьке право встановлювало порядок обрання міської влади, визначало її функції та основні норми цивільного і кримінального права, правила судочинства й оподаткування, регламентувало діяльність купецьких об'єднань, ремісничих цехів, порядок торгівлі тощо.

Міщани, які жили за магдебурією, вважалися вільними, мали право власності в місті, платили податки в міську казну, виставляли ополчення. Місто могло мати власну казну, шинок, млин, лазню, проводити щотижневі торги та щосезонні ярмарки, кошти від яких потрапляли в міський бюджет.

Судовий процес у них мав усний, гласний і змагальний характер. Кримінальні справи належали до компетенції лави, а судовий процес був інквізиційний, з допитами і тортурами (за потреби).

Діловодство в містах велося польською або латинською мовами. Водночас у статутах багатьох українських міст з магдебурзьким правом зазначалося, що вся міська влада слугує лише тим, хто визнає католицьку віру.

У XVI ст. в українських землях в окремий стан сформувалося козацтво

Воно поділилося на:

Реєстрове;

Городове;

*Низове
(запорозьке)*

з відповідним правовим статусом кожне.

Після Люблінської унії українське селянство було повністю закріпачено за «Артикулами» короля Генріха Валуа 1573 р. і III Литовським Статутом 1588 р.

Феодали отримали змогу втручатися навіть у особисте життя селян – могли давати чи не давати дозвіл на шлюб, брали плату за дозвіл похорон, примушували селян користуватися лише панськими млинами та шинками.

Селяни стали особисто залежними від шляхтича людьми – кріпаками. Кріпак відпрацьовував на користь свого пана панщину – форму земельної відробіткової ренти, що передбачала працю селянина власним реманентом у господарстві землевласника.

Судова система

Королівські суди

Сеймовий суд

Маршалківський суд

Асесорський суд

Референдарський суд

Комісарський суд

Світські суди

Земські суди

Стростинські суди

Суди магістратські

Суди підкоморські

Духовні суди

Єпископські суди

Архієпископські суди

Суд Папи Римського

Вищою апеляційною інстанцією для всіх державних судів був король. Проте після змін 1578 р. суддівську компетенцію короля дещо звужено. Король не усувався остаточно від судочинства, однак апеляційні функції від нього перейшли до Коронного трибуналу.

Луцький трибунал

Коронний трибунал складався з 33 членів – 27 представників від шляхти та шість – від духовенства. Трибунал розглядав у якості останньої інстанції апеляції на вироки та рішення земських, гродських і підкоморських судів.

Для Брацлавського, Київського та Волинського воєводств апеляційним судом був Луцький трибунал. Був утворений на вимогу представників української шляхти на вальному сеймі у Варшаві 1578 р. У 1589 р. Луцький трибунал було ліквідовано, а його повноваження передано Коронному трибуналу Речі Посполитої.

У суді доказами вважалися:

а) особисте зізнання;

б) присяга;

в) показання очевидців (свідків);

г) офіційні (королівські) привілеї;

ґ) приватні документи (боргові зобов'язання) тощо.

При цьому не могла бути свідком особа, яка раніше засуджувалася за тяжкі злочини, слуги проти своїх панів, співучасники злочинів, душевнохворі.

Джерела права

Звичаєве
право

Вислицький статут

Повний звід Казимира III

Руська правда

Королівські закони

Законодавство сеймиків та
вального сейму

Магдебурське
право

Рішення судів

Вартський статут

Кримінальне право

Види злочинів

Проти особи короля

Підбурювання
до бунту

Проти держави

Чаклунство

Проти релігії

Вбивство

Проти громадського порядку

Майнові
злочини
(крадіжка)

Проти особи

Образа честі

Статеві злочини

Повстання

Виказання
державної
таємниці

Перехід до
нехристиянської
віри

Розбійні напади

Тілесні
ушкодження

Кримінальне право

Система покарань

Кваліфікована

Смертна кара

Звичайна

Тілесні ушкодження

Позбавлення честі

Покарання біля ганебного стовба

Позбавлення волі

Кофіскація майна

Грошові штрафи

Покарання за злочин залежало насамперед від соціального статусу потерпілого. За словесну образу шляхтича передбачався штраф у розмірі 60 гривень, що відповідав розміру пені за вбивство.

З-поміж покарань у польському законодавстві виділялися смертна кара, яка диференціювалася на звичайну (відрубання голови, повішення, утоплення, розстріл) і кваліфіковану (спалення на вогнищі, четвертування, переломлювання рук і ніг, колесування тощо); кари на тілі (відрізання вуха, таврування та ін.); позбавлення честі та опала; покарання біля ганебного стовпа; позбавлення волі; конфіскація майна; грошові покарання (штрафи).

У польському середньовічному кримінальному праві виокремлювалися інститути необхідної оборони, співучасті у скоєнні злочину, форм вини та ін. Так, передбачалася різна відповідальність для родичів, які спільно вчинили суспільно-небезпечне діяння.

Цивільне право

Майнове право

Спадкове право

Зобов'язальне право

Шлюбно-сімейне право

Суб'єктами цивільного права були дієдатні та правоздатні фізичні особи. Правоздатність окремих осіб залежала від віку, статі, станової належності. Панівний шляхетський стан користувався повною правоздатністю, тоді як залежне населення перебувало в безправному становищі.

Право розрізняло обсяг правоздатності дівчат, заміжніх жінок, вдів. Найнижчим рівнем правоздатності володіли дівчата, які не мали права розпоряджатися належним їм майном.

Правом земельної власності користувалися король (надавав землі в довічне або тимчасове володіння), католицька церква та шляхта. Земельна власність охоронялася в законодавчому порядку.

Зобов'язальне право

Договір купівлі-продажу

Договір позики

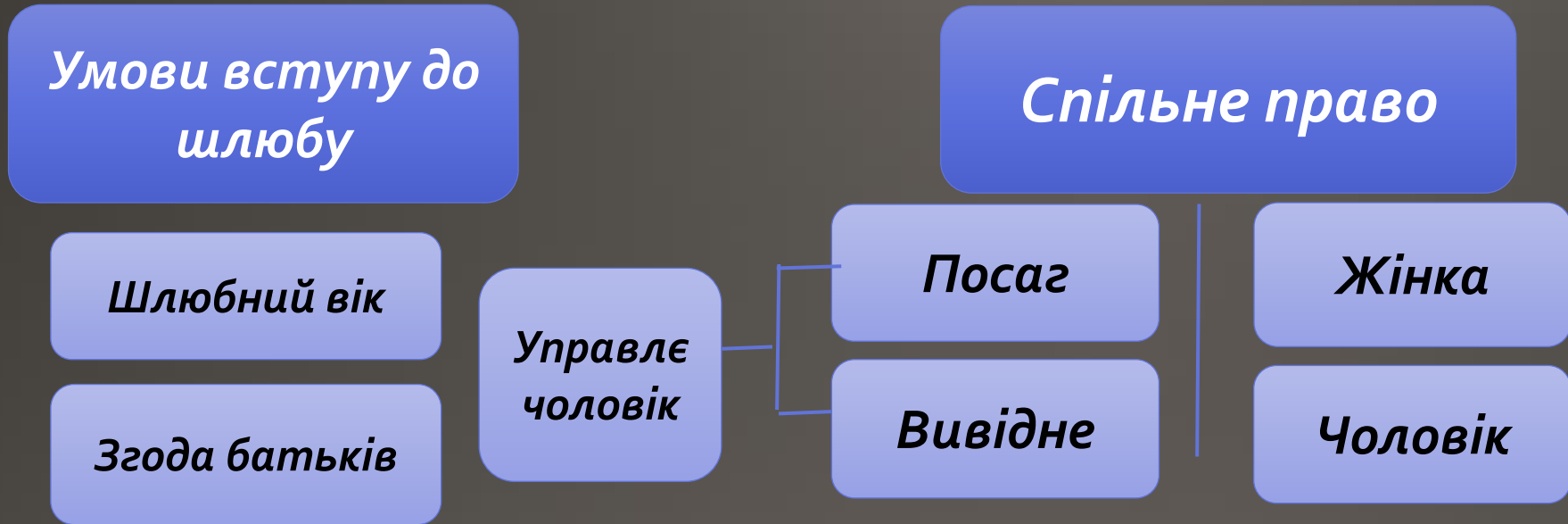
Договір підряду

Іпотека

Поручництво

Факт укладення договору фіксувався у спеціальних судових книгах. Зберігали популярність рукобиття та могорич. Найбільш уживаними способами забезпечення виконання зобов'язань в українських землях, що перебували під польською владою, були іпотека (застава) та поручительство.

Шлюбно-сімейне право

Укладення шлюбу регламентувалося нормами католицького права та відбувалося на підставі обряду вінчання. Підставою для припинення шлюбу за церковними канонами була лише смерть одного з подружжя. Як виняток, допускалося розлучення, однак це не давало можливості сторонам для укладення нового шлюбу.

Панівне становище в родині мав чоловік. Дружині належало право розпоряджатися лише рухомим майном, придбаним на власні кошти. Жінка, яка вступала до шлюбу, отримувала від батьків чи братів посаг. Наречений мав зробити дружині шлюбний дарунок – вивідне, що дорівнював вартості посагу. Управління посагом належало чоловікові, але без згоди дружини він не мав права його відчужувати.

Діти перебували під владою батьків до виокремлення повнолітніх синів з відповідною часткою майна, а дочки – до заміжжя. Повнолітній син, який проживав у родині батьків, був обмежено правоздатним і не мав права вчинення юридичних дій без згоди батька.

Опікунські права над неповнолітніми дітьми належали матері. Вона здійснювала їх доти, доки вдруге не виходила заміж. Якщо діти залишалися повними сиротами або мати виходила заміж, то право опіки переходило до найближчих родичів.

Спадкове право

За законом

Земля

За заповітом

Гроші

Рухоме майно

Спадкування майна

$\frac{3}{4}$ СИН

Батьківського

Материнського

$\frac{1}{4}$ ДОНЬКА

Однакова частка

У польському земельному праві перевага надавалася спадкуванню за законом. За загальним правилом $\frac{3}{4}$ батьківського майна переходило до синів, а $\frac{1}{4}$ успадковували дочки незалежно від їхньої кількості. Материнське майно всі діти успадковували в однакових частках. Через заповіт дозволялося успадковувати гроші та рухомі речі.